

* संशोधक विद्यार्थी, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

सारांश :

नर्मदा परिक्रमा : काल, आज आणि उद्या. नर्मदे हर! नर्मदा परिक्रमा आणि त्यात गेल्या ७५ वर्षात घडलेली स्थित्यंतरे , नर्मदा परिक्रमेचा तात्विक पाया हा माझ्या निबंधाचा विषय आहे. बहुतेकांना आता नर्मदा परिक्रमा म्हणजे काय हे माहित झाले आहे पण सुरुवातीला त्याची थोडीशी ओळख करून देणे उचित होईल.

1) विविध भारतीय दर्शनानुसार परिक्रमेचे आकलन:

चार्वाक, जैन, बौद्ध, सांख्य ,योग, न्याय ,विशेषिक पूर्व मीमांसा , अद्वैत दर्शन मानणाऱ्या, परिक्रमेला जाणाऱ्यांच्या भूमिका वेगवेगळ्या असू शकतात त्याची जाणीव होते.

2) परिक्रमेत झालेली स्थित्यंतरे

3) नर्मदा परिक्रमा आणि पर्यावरण

4) नर्मदा परिक्रमा: उद्याची

5) समारोप

यावर आधारित पेपर विस्ताराने लिहिला आहे.

महत्वाचे शब्दः: नर्मदा परिक्रमा, चार्वाक, जैन, बौद्ध, सांख्य, योग, न्याय, विशेषिक पूर्व मीमांसा , अद्वैत दर्शन, सरदार सरोवर, शूलपाणी जंगल.

Copyright © 2022 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

नर्मदे हर!

नर्मदा परिक्रमा, त्यात गेल्या ७५ वर्षात घडलेली स्थित्यंतरे, नर्मदा परिक्रमेचा तात्विक पाया हा माझ्या निबंधाचा विषय आहे. मी नर्मदा परिक्रमा केलेली नाही परंतु नुकतेच परिक्रमेमधील गरुडेश्वर, टिळक वाडा ,नारेश्वर या स्थानांना भेटी देऊन नर्मदेचे विशाल पात्र पाहिले. मला परिक्रमेचा अनुभव नाही पण ज्यांनी परिक्रमा केली आहे, त्यांचे अनुभव समजून घेण्याचा मी प्रयत्न केला, तत्त्वज्ञानाची विद्यार्थिनी असल्याने दार्शनिकांच्या चष्यातून नर्मदा परिक्रमे कडे कसे पाहता येईल हे येथे दर्शविले आहे. हा सारा खटाटोप कशासाठी त्याने काय साध्य होईल तर नर्मदा परिक्रमेला जाणाऱ्यांच्या भूमिका वेगवेगळ्या असू शकतात हे लक्षात आले. उदाहरणार्थ चार्वाक, जैन, बौद्ध, सांख्य ,योग, न्याय, विशेषिक पूर्व मीमांसा, अद्वैत दर्शन मानणाऱ्या, परिक्रमेला जाणाऱ्यांच्या भूमिका वेगवेगळ्या असू

शकतात त्याची जाणीव होते.

महाराष्ट्रात गो. नी. दांडेकर यांनी " कुण्या एकाची भ्रमणगाथा "हे पुस्तक १९५७ मध्ये (प्रथम आवृत्ती) प्रकाशित केली, त्यानंतर जगन्नाथ कुंटे , चितळे बाई यांनी नर्मदा परिक्रमा अधिक लोकप्रिय केली, भारती ठाकूर ,चंद्रकांत पवार अशा अनेक लेखकांनी नर्मदा परिक्रमेवर पुस्तके लिहिली. त्यानंतर महाराष्ट्रा मधून अनेक लोक नर्मदा परिक्रमा पायी अथवा वाहनाने अथवा व्यावसायिक टूर्सच्या बसमधून करू लागले आहेत.

बहुतेकांना आता नर्मदा परिक्रमा म्हणजे काय हे माहित झाले आहे पण सुरुवातीला त्याची थोडीशी ओळख करून देणे उचित होईल. नर्मदा परिक्रमा ही एक तपस्या मानली जाते. सर्वात पहिली परिक्रमा मार्कंडेय ऋषींनी केली असे सांगितले जाते, ती करण्यासाठी त्यांना दोन तपे लागली असे मानले जाते. आता मात्र तीन वर्ष तीन महिने तेरा दिवस नर्मदा परिक्रमा करतात किंवा त्याहून कमी कालामध्ये (चार ते पाच महिन्यात) सुद्धा नर्मदा परिक्रमा करता येते . बहुतेक लोक ओंकारेश्वर येथून परिक्रमेचा संकल्प करून परिक्रमा उचलतात, नर्मदा नदीला ते मैया असंच म्हणतात व नर्मदा मैयाला उजव्या हाताला ठेवून ,काठाकाठाने प्रदक्षिणा करतात .कुठेही नर्मदा नदी ओलांडत नाहीत,हा नियम. नर्मदेचे पाणी जे बाटलीत सतत बरोबर असते त्याची रोज पूजा व आरती दोन वेळा करायची असते, परिक्रमा पूर्ण झाल्यानंतर ते नर्मदेचे जल ओंकारेश्वरावर चढवायचे असते आणि मग कन्यापूजन, कन्याभोजन आणि प्रसाद करून परिक्रमेची सांगता होते. साधारण ढोबळमानाने परिक्रमेचे हे स्वरूप आहे.

विविध भारतीय दर्शनानुसार परिक्रमेचे आकलन:

चार्वाक वेद, ईश्वर ,पुनर्जन्म, पाप पुण्य, कर्मफल सिद्धांत इत्यादी न मानणाऱ्या चार्वाकांना नर्मदा ही शंकराची कन्या असून तिच्या केवळ दर्शनाने पापक्षालन होते हे पटणेच शक्य नाही. देहात्मवादी चार्वाकांना देहाला यातना देऊन परिक्रमा करून पुण्यवंत व्हावे हे कसे रुचणार? अर्थ आणि काम हेच पुरुषार्थ मानणाऱ्या **चार्वाकांना**, सर्वांचा अपरिग्रह करत, विरागीवृत्ती बाणवत, उन्हा-पावसात, थंडी वाऱ्यात नदीकाठी तिला मैया म्हणत परिक्रमा करत, पुण्य मिळवायचे, आणि सर्व काही नर्मदामैयाच्या इच्छे प्रमाणे घडते हे मानणे कधीच पटणारे नाही.

जैन आणि बौद्ध या दोन श्रमण परंपरांचा विचार केला तर नर्मदा परिक्रमेतील पाळावयाचे नियम आणि जैन वा बौद्ध तत्वज्ञानात खूप साम्य आढळते. जैनांनी सांगितलेली व्रताचरण आणि त्यातून होणारी चित्तशुद्धी हा साम्याचा मोठा भाग म्हणता येईल. अहिंसा, सत्य, चोरी न करणे, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह हे पाच नियम नर्मदा परिक्रमेत पाळायचे असतातच. बौद्ध दर्शनातील शील म्हणजे सदाचार, नैतिक आचरणाचे नियम, त्यांच्याशी नर्मदा परिक्रमेतील नियमांशी खूपच साम्य दिसतील. दुःखाचे मूळ कारण अविद्या म्हणजेच अहंकार आणि ममत्व, बौद्धांच्या द्वादश निदानातील हा पहिला दुवा, नर्मदा परिक्रमेचे जे उद्दिष्ट आहे अहंकार निर्मूलन (आणि महत्वाचा) त्याग त्यांच्याशी खूपच मिळते जुळते आहे सर्व क्षणिक आहे अनित्य आहे ,नदीचा क्षणाक्षणाला पुढे जाणारा प्रवाह, रूप बदलणाऱ्या पाण्याला पाहून पण परिक्रमावासी नक्कीच "सर्वम् अनित्यम्"चा अनुभव घेत असतात.

न्याय आणि वैशेषिक ही वास्तववादी व अनेकतत्त्ववादी दर्शने आहेत. मी निराळा तू निराळा ,सूर्याचे तेज निराळे आणि नदीचे जल निराळे आणि त्या पाण्याच्या प्रत्येक अणूदेखील दुसऱ्या अणू असून भिन्न आहे, असे न्याय आणि वैशेषिक तत्त्वज्ञानी मानतात. परिक्रमा करित असताना असा सृष्टीमध्ये भेद सतत दिसत असतो, समोर दिसणाऱ्या लता ,वेली, पाने ,डोंगर ,खळाळते पाणी त्यातील जलचर, पायाला टोचणारे नर्मदेतील गोटे, झाडावरून पडलेली पाने ,फुलं ,काटे हे सगळं पहात असताना न्याय वैशेषिक दार्शनीकांचा अनेकतत्त्ववाद आठवतो. वैशेषिकांनी नऊ द्रव्य पदार्थ मानले आहेत. पृथ्वी, जल, तेज, वायू, आकाश, दिक्, काल, आत्मा आणि मन. (आत्म्याला सुद्धा द्रव्य मानणाऱ्या) वैशेषिकांचे हे द्रव्य पदार्थ परिक्रमावासियांच्या सतत सानिध्यात असतातच.

"नियते अनेन इति न्यायः" म्हणजे जो आपणाला निष्कर्षापर्यंत नेतो तो न्याय! परिक्रमावासियांना परिक्रमा पूर्ण झाल्यानंतर न्यायदर्शनाच्या सोळा पदार्थांच्या यथातथ्य ज्ञानाने निः श्रेयस प्राप्ती, मोक्षाची प्राप्ती हा अनुभव येतही असेल. तसेच इच्छापूर्ती आणि द्वेष या आत्म्याच्या न्याय दर्शनाने मानलेल्या गुणांचा अनुभव परिक्रमावासियांना येत असेलही.

सांख्य दर्शनाने सर्व अनुभूती प्रवाही आहेत, विरघळणाऱ्या, विनाशी आहेत पण त्याहून वेगळ असे अचल नित्य तत्त्व आहे, क्षर म्हणजे त्रिगुणात्मक प्रकृती तर दुसरीकडे अक्षर ,स्थायी पुरुष असे सांगितले. सांख्याने जड आणि चैतन्याला दोघांनाही तत्त्व म्हटले, हे प्रकृतीतत्त्व तर परिक्रमावासियांना नित्य अनुभवास येत असतेच, सांख्यकारिका १५ आणि १६ मध्ये सांगितल्याप्रमाणेच, भेदानां परिणामात्, समन्वयात्... (वस्तूतील साम्य /गट इत्यादी) हा रोज परिक्रमा करताना परिक्रमावासीयाला अनुभव जाणवत असेल आणि त्या विविधतेमध्ये असलेली एकता (अविभागात वैश्वरूप्यस्य...)चराचराचा हा उगम म्हणजेच प्रकृती होय. सांख्यांचा सत्कार्यवादः प्रत्यक्ष उत्पत्तीपूर्वी कार्य हे असतेच किंवा असणारे कार्य प्रत्यक्ष उत्पत्तीपूर्वी सत आहे, अस्तित्वात आहे, हा अनुभव सुद्धा मातीमधून चालताना अखंड परिक्रमा करणाऱ्या, जाणत्या परिक्रमावासीयाला आठवत असणार (किंवा झाडाचे बी पाहताना) मात्र अनिश्चरवादी सांख्य तत्त्वज्ञानात नर्मदा काठचा एक एक कंकर (म्हणजे दगड) शंकर आहे हे श्रद्धापूर्वक स्वीकारणाऱ्याला नर्मदा ही शंकराच्या घामातून उपजली म्हणून ती शंकराची कन्या आहे आणि ठायी ठायी शंकराची लिंग स्थापना पाहून भक्तीभावाने "नर्मदे हर"चा गजर करणाऱ्या परिक्रमावासियांना हा अनिश्चरवाद अजिबात मान्य होणार नाही तरीही एखादा परिक्रमावासी ज्यामध्ये पुरुषांने प्रकृती पासून (म्हणजे निसर्गाहून) आपले भिन्नत्व जाणावे हे सांख्य दर्शनाचे सांगणे अनुभवून, दुःखत्रयाचा नाश करून आत्यंतिक सुख मिळावे असे म्हणेल.

योग म्हणजे असे साधन ज्यात चित्तवृत्ती स्थिरावून अंतिम सत्याचा साक्षात्कार होण्यास चित्त समर्थ होते. चित्ताच्या वृत्तींचा निरोध योगात केला जातो नर्मदा परिक्रमा करताना, श्वासे श्वासे ' नर्मदे हर'चा जप करायचा असतो. रेवा मातेचा खळाळणारा प्रवाह कानांनी ऐकायचा असतो, नजरेने प्रवाह पाहायचा असतो, बरोबर सतत असणाऱ्या बाटली मधील नर्मदेचा स्पर्श होत असतो असा सर्व ज्ञानेंद्रयांनी चित्तवृत्ती नर्मदामय करायच्या असतात, तिच्या लहरी पहात मनातील अनेक ऐहिक विचारांच्या लहरी थांबवावयाच्या असतात आणि नर्मदेशी योग साधायचा असतो, एकाग्र आणि निरुद्ध चित्त भूमीच्या अवस्था परिक्रमा करताना अनुभवाच्या असतात

.असेही सांगितले जाते की नर्मदा किनारी अनेक ऋषी योगी आजही तप करीत समाधीमध्ये अदृश्य स्वरूपात असतात. बुद्धीप्रामाण्यवादी विचारवंतांना हे सर्व हास्यास्पद वाटले तरी श्रद्धावान भक्तांची तशी धारणा आहे, शिवाय योगामधील दहाही यम आणि नियम हे नर्मदा परिक्रमा करताना पाळावयाचे असतात.

पूर्व मीमांसा दर्शनात मुख्यत्वे यज्ञ व मंत्र कर्मकांड विधी यांचे वर्णन आहे. परिक्रमा उचलल्यापासून अनेक विधी : नर्मदा जलपूजन, कन्यापूजन ,कन्यभोजन, प्रसाद (कढाई ज्याला म्हणतात) ते करायचे असते असे नर्मदा पुराणात सांगितले आहे, त्यामुळे पूर्व मीमांसा आणि परिक्रमेत हे साम्य आढळून येते, म्हणजे कर्मकांड परिक्रमे मध्ये केले जाते, याचीही सांगड घालता येते, मोक्ष हा परमपुरुषार्थ साधण्यासाठी, कर्ममय असलेल्या या संसारात हा इहलोक कर्मभूमी आहे आणि सत्कर्म त्यासाठी करावीत, नित्यनैमित्तिक कर्म करून पुण्य मिळवावे, निषिद्ध कर्म करून पापाचे भागीदार होऊ नये, मोक्षाचा हा उपाय जो पूर्वमीमांसक मानतात तो नर्मदा परिक्रमा करणाऱ्याने सुद्धा पाळावयाचा असतो.

अद्वैत वेदांती नर्मदा परिक्रमा करीत असताना, या सर्व सृष्टीचे अधिष्ठान असलेले **ब्रह्म** अनंत, अनादी असून ते ब्रह्म मीच आहे हे जाणतो, सर्वांमध्ये स्वतःला पाहतो, (**अहम् ब्रह्मास्मि**), तो द्वंद्वातीत होतो एक नित्य असलेल्या, विमल अचल आणि सर्वांचा साक्षी असलेल्या अशा परब्रह्माला नर्मदेच्या रूपात पाहतो आणि भावातीत होतो. चित्तशुद्धी होऊन जन्ममरणाच्या भीतीपासून सुटका करू पाहतो आणि सत् चित्तानंद स्वरूपच होतो. अशा तऱ्हेने भारतीय तत्त्वज्ञानाची नर्मदा परिक्रमा आणि परिक्रमावासी यांची सांगड घालता येते परिक्रमा करणारे विविध भारतीय दर्शनाचे अनुयायी असू शकतात पण सर्वांना निदान या परिक्रमेच्या तपस्येने नक्कीच चित्तशुद्धी हा लाभ होतो. केवलाद्वैती आदी शंकराचार्य यांनी आपले गुरु गोविंद-यति जेव्हा गुहेमध्ये तप करीत होते त्यावेळेला नर्मदेचे पुराचे पाणी आत शिरू नये म्हणून गुहेच्या दाराशी कमंडलू ठेवला आणि नर्मदा अष्टक रचले. नर्मदेचे जल तिथेच थांबले गुहेमध्ये पाणी न गेल्यामुळे गुरूचे रक्षण झाले ते **नर्मदाष्टक (सबिंदू-सिंधू** अशी ज्याची सुरुवात आहे). ही कथा सर्वज्ञात आहे ,प्रत्येक परिक्रमावासी" नर्मदे हर" चा जप करीत परिक्रमा करतो तसेच " पाऊले चालती नर्मदेचा काठ " असे करीत नर्मदाष्टकाच्या आवृत्या सुद्धा करीत असतो.

परिक्रमेत झालेली स्थित्यंतरे:

आता आपण पुढच्या मुद्द्याकडे वळूया गेल्या ७५ वर्षात नर्मदा परिक्रमा करणाऱ्या परिक्रमावासियांच्या पद्धतीत अनेक स्थित्यंतरे झाली त्यापैकी काहींचा आपण परामर्श घेऊया.

- १) परिक्रमा केवळ पायी आणि ती देखील अनवाणीच करावी असा नियम आहे परंतु सर्वांनाच हे शक्य होत नाही नर्मदा किनारी काटेच काटे असतात त्यांनी जखमा पायांना होतात आज मधुमेहासारखे रोग ज्यामध्ये पायांना सर्वात आधी जपावे असे सांगितले जाते त्यामुळे इच्छा असून सुद्धा मधुमेही विना पादत्राणे परिक्रमा करू धजणार नाहीत, खूप लोक आता परिक्रमांना करताना पायामध्ये उत्तम तऱ्हेचे बूट घालून परिक्रमा करतात.

- २) परिक्रमा फक्त चालतच करावी असा नर्मदा पुराणांमध्ये सांगितलेला नियम आहे शास्त्र हे सांगते पण त्यासाठी तीन वर्षे तेरा महिने आणि तेरा दिवस इतका वेळ साधकाला मिळणे कठीण जाते असा वेळ फक्त निवृत्तीनंतरच मिळू शकतो त्यामुळे वेळ वाचवण्यासाठी आता बसने किंवा दुचाकी, चारचाकी वाहनाने प्रवास करतात आजही एखादा परिक्रमावासी ३५०० किलोमीटरची परिक्रमा साष्टांग नमस्कार घालत पूर्ण करताना आढळतो.
- ३) परिक्रमेत काही मागायचे नाही, कुणी दिले तर नाकारण्याचे नाही आणि त्यातलं काहीही दुसऱ्या दिवसासाठी जवळ बाळगायचे नसते, पुढच्या दिवसासाठी राखून ठेवायचे नसते (अपरिग्रह) असा नियम आहे, बहुतांश परिक्रमावासी तसा प्रयत्न करतात पण अगदी अशक्य झालास हा नियम मोडावा लागतो.
- ४) सदावर्त म्हणजे अन्न शिजवण्यासाठी परिक्रमावासियांना डाळ तांदूळ किंवा कणीक म्हणजे शिधा पुरवला जातो आणि परिक्रमावासियांनी स्वतःचे अन्न स्वतः शिजवावे असा नियम आहे. यामागे स्वतः शिजवण्यामुळे अन्न शुद्धी होते आणि अन्न दोष लागत नाही म्हणून हा नियम परिक्रमेत केला आहे. पण २५-३० किलोमीटर चालल्यानंतर परिक्रमावासी इतका थकून जातो की त्याला आश्रमामध्ये तयार शिजवलेले जेवण मिळालं तर बरे असे साधक मानतो आणि अनेक परिक्रमावासी आता शिजवलेले अन्न ग्रहण करतात.
- ५) सकाळी सूर्योदय झाल्यानंतर परिक्रमेला सुरुवात करायची, संध्याकाली सूर्यास्त झाल्यानंतर पायाना विश्रांती घ्यायची असते व त्या दिवसाचे चालणे थांबवायचे असते पण सर्वच परिक्रमावासी हा नियम पाळतातच असे नाही. परिक्रमा वासियाने कुठल्याही गृहस्थाच्या घरामध्ये थांबावयाचे नसते जेवायचे नसते, रहावयाचे नसते असा परिक्रमेचा नियम आहे. पण आता परिक्रमावासी क्वचित कुठेही आसरा न मिळाल्यास एखाद्या घरामध्ये राहतात, अन्नग्रहण करतात हा बदल झालेला दिसतो.
- ६) परिक्रमेतील सर्वात कठीण भाग म्हणजे शूल पाणी जंगलाचा भाग त्याला झाडी असे सुद्धा म्हणतात, अगदी दहा वर्षांपर्यंतच्या आधी या ठिकाणी शूल पाणी जंगलातून जाताना तेथील आदिवासी लोक जे भिल्ल जमातीचे आहेत ते परिक्रमावासियांची पूर्ण लूटमार करीत अंगावरच्या वस्त्रानिशी परिक्रमावासीयाला लुटले जात असे पण आता याबाबतीत फार मोठे स्थित्यंतर झाले आहे. आता हे आदिवासी भिल्ल, परिक्रमावासी यांची लूटमार करीत नाहीत उलट ते परिक्रमावासियांना मदत करतात त्यांना वाट दाखवतात जेवण देतात, त्यांच्यासाठी त्यांचे वजन उचलण्याचे काम, पोर्टर म्हणून येथील भिल्ल मुले करतात त्यामुळे आता तेथील लोकांना उपजीविकेचे साधन मिळाल्यामुळे आणि तेथे शाळा उघडल्यामुळे हा समाज शिक्षणाकडे वळला आहे आणि त्यांची प्रगती होत आहे त्यामुळे परिक्रमावासियांची जी लुटले जाण्याची भीती आहे ती आता पूर्ण पणे थांबली आहे व हा फार मोठा कल्याणकारी व हितप्रद बदल झालेला आहे व हा बदल शिक्षणव्यवस्थेला, अर्थव्यवस्थेला चालना देणारा आहे. नर्मदालयच्या भारती ठाकूर किंवा दुसऱ्या एके ठिकाणी २०० विद्यार्थी असलेली शाळा चालवणारे समाजसेवक यांच्या माध्यमातून आदिवासी मुले शाळेत जाऊ लागली आहेत त्यांचे जीवन समाजाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये येऊ लागले आहे. हा फार

मोठा बदल शूल पाणी जंगलामधील आदिवासींच्या आयुष्यामध्ये झाला आहे.

- ७) सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे महाराष्ट्र गुजरात आणि मध्य प्रदेश ज्यामधून नर्मदा नदी वाहते तो परिसर पूर्णपणे बदलला आहे जनसामान्यांचा या प्रकल्पाच्या मुळे फार मोठा फरक पडला आहे, विस्थापितांना घरे मिळाली आहेत काम मिळाली आहेत आणि तिथे मागासलेला समाज आता प्रगत होत आहे नर्मदा परिक्रमेचा मार्ग सुद्धा या सरदार प्रकल्पामुळे बदलला आहे, पार राजस्थान कच्छ पर्यंत पाणी पोहोचले आहे आणि (परिक्रमावासियांना सुद्धा) त्यामुळे पूर्वीचे परिक्रमेचे मार्ग बदलले आहेत. आता अनेक ठिकाणी चांगले रस्ते झाले आहेत आणि त्यामुळे परिक्रमावासी कधी नर्मदेच्या काठाकठाने जातो, तर कधी डांबरी रस्त्यावरून जातो ,अनेक ठिकाणी पूल झालेले आहेत अशा तऱ्हेने सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे नर्मदा परिसरात नर्मदा परिक्रमावासी यांच्या परिक्रमा मार्गात सुद्धा स्थित्यंतरे आली आहेत.

नर्मदा परिक्रमा आणि पर्यावरण:

- १) नर्मदेचे जल दूषित होऊ नये म्हणून परिक्रमावासीयांनी काळजी घ्यायची असते. नर्मदे मध्ये पाण्यामध्ये उतरून अंधोळ करू नये असा संकेत आहे. घाटावर बसून कमंडलूने पाणी अंगावर घेऊन स्नान करायचे असते, स्नान करताना साबणाचा वापर करायचा नाही, सांज आरतीला नर्मदेच्या जलामध्ये दिवे सोडले जातात हे दिवे कणकेचे असावेत. प्लास्टिक किंवा अल्युमिनियमचे दिवे पाण्यात सोडू नयेत कारण ते दिवे मा से व इतर जलचर प्राणी पटकन् गिळून टाकतात.
- २) पायी परिक्रमा केल्यामुळे प्रदूषण होत नाही पण वाहनाने परिक्रमा केल्यास प्रदूषण होते आजकाल खूप लोक वाहनाने परिक्रमा करतात त्यामुळे प्रदूषण होते (पेट्रोल व डिझेल मुळे) . त्यासाठी आधुनिक ई बसेस ची सोय आणि नियम करता येईल.
- ३) आरती पूजा इत्यादी विधी मुळे होणारे निर्माल्य व त्याची योग्य रीतीने विल्हेवाट लावली गेली पाहिजे. त्यासाठी कडक नियम केले पाहिजेत नवीन बांधलेले घाट खराब केले जात नाही यासाठी सरकारी स्तरावर देखरेख ठेवली गेली पाहिजे. हे मार्ग अवलंबिले गेले आहेत पण ते सर्वत्र व्यापक स्तरावर राबवले गेले तर प्रदूषण समस्येला आळा घालता येणे शक्य आहे.
- ४) परिक्रमा साधकांनी आपल्याबरोबर विविध प्रकारच्या वनस्पतींचा बिया त्या मार्गामध्ये पेरत जाव्यात. विविध फळे, फुले, भाज्या, कंदमुळे असे मार्गामध्ये रुजवता येतील. बियांची पाकिटे परिक्रमावासीयांनी आपल्याजवळ ठेवावीत त्यामुळे नवीन रोपांची लागवड होऊन पर्यावरणाचा समतोल राखण्यास मदत होईल. अशी पाकिटे परिक्रमेच्या सर्व प्रारंभस्थानी आवश्यकतेनुसार, विचारपूर्वक उपलब्ध करून देता येतील. त्यामुळे परिक्रमावासीयांची सोय होईल.

नर्मदा परिक्रमा: उद्याची

नर्मदा परिक्रमा अजून पंचवीस वर्षांनंतर कशी असेल हा विचार सुद्धा या वळणावर करणे अगत्याचे वाटते. आध्यात्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक असे चार पैलू या विषयाला आहेत. या चारही स्तरांवर २५ वर्षांनंतर परिक्रमेचे स्वरूप चांगले कसे होईल ते जाणीवपूर्वक, अभ्यासपूर्वक बदल करून ठरवावे लागेलं, नियोजन करावे लागेल.

- १) अंधश्रद्धेची वाढ होऊ न देता हे सारे करावे लागेल. नर्मदा परिक्रमेत जे अनुभव येता त्याला अढळ श्रद्धेची जोड असते पण ती न सोडता अंधश्रद्धा पूर्णपणे समूळ नष्ट कशी होईल ते पाहिले पाहिजे व ते करताना तेथील लोकांची जी परंपरागत श्रद्धा आहे त्याला जराही धक्का न करता हे काम केले पाहिजे कारण ही श्रद्धा तेथील लोकांचे जगण्याचे बळ आहे. विकसित भारताच्या स्वप्नात वैज्ञानिक दृष्टीचा आधार घेऊन श्रद्धेशी समन्वय साधत नर्मदा परिक्रमेचे भारतीयांच्या हृदयातील स्थान अढळ राहिले पाहिजे असे प्रयत्न करावे लागतील.
- २) परिक्रमा मार्गामध्ये अनेक सुधारणा होत आहेत पण अधिकाधिक ठिकाणी परिक्रमा मार्गात पथदर्शक पाट्या, किंवा दगडांवर पांढऱ्या रंगानी रंगविलेले बाण अथवा पांढऱ्या मार्गदर्शक पताका या सारख्या खुणा अधिकाधिक प्रमाणात लावल्या गेल्या तर त्यामुळे साधकांना रस्ता मिळण्यास सुकर जाईल व ते रस्ता चुकणार नाहीत.

समारोप:

मर्यादित शब्द संख्येमुळे या निबंधामध्ये अश्वत्थामा दर्शन, सियाराम बाबा, गरुडेश्वरची वासुदेवानंद सरस्वतींची समाधी व नारेश्वरची रंगावधूतस्वामीची समाधी यासारख्या महत्त्वाच्या विषयांना स्पर्श केलेला नाही त्याची मला जाणीव आहे. या विषयाचा आवाका फार मोठा आहे, तत्त्वज्ञान विषयाच्या विद्यार्थ्यांना या स्थित्यंतराचा अधिक वेध घेता येईल व त्यासाठी पुढील संशोधनास वाव आहे असे सूचन करावेसे वाटते. समारोप करताना, मला बा. भ. बोरकर यांची एक कविता आठवते. मूळ कवितेचे शब्द असे आहेत,

“या नदीच्या पार वेड्या यौवनाचे झाड आहे,
अमृताचा चंद्र त्याच्या पालवीच्या आड आहे”.

त्या काव्यपंक्तीत मध्ये थोडासा बदल करून म्हणावेसे वाटते,

“या नदीच्या पार वेड्या अध्यात्माचे झाड आहे
आत्मानंदाचा चंद्र त्याच्या पालवीच्या आड आहे”.

नर्मदे हर !!!

संदर्भ:

- दीक्षित श्रीनिवास, भारतीय तत्त्वज्ञान, १०वी आवृत्ती, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, डिसेंबर २०१०.
- दांडेकर गो. नी., कुण्या एकाची भ्रमणगाथा, आवृत्ती पहिली, १ ऑगस्ट १९५७.
- यूट्यूबवरील नर्मदा परिक्रमे संबंधातील विविध व्हिडिओ.

Cite This Article:

संध्या जोशी, (2022) नर्मदा परिक्रमा: काल, आज आणि उद्या, *Electronic International Interdisciplinary Research Journal*, Volume No. XI (Special Issue-II), 36-42.